

MİZANÜ'L-UKUL Fİ'L-MANTIK VE'L-USUL

(Tercüme)

Emine Ögük, Halime Erol, Yasemin
Fakir, Neslihan Cıdık Aymak ve
Selim Arpancı*

Bismillahirrahmanirrahim

Bahs¹ ve mübâhase² bir kimse iddiasını ispata kalkışıp da, diğer kimsenin ona itiraz yani hasmâne mukâbele etmesidir. Ama hasmâne olmayıp da sadece bir şeyi öğrenmek için sormak suâl-i istifsârîdir.³ Bunun cevabı dahi suâl olunan şeyi i'lâm (bildirmek) ve ifhâmdan (delil göstermekle ve ispat etmekle galip gelmek) ibaret olmasıyla bu yolda vuku' bulan suâl ve cevaplar mübahase kabilinden değildir.

Makâm-ı mübahasede cevap eğer nefsü'l-emr'e binâ olunur ise cevap-ı tahkîkî denilir. Ve eğer nefsü'l-emr aranmayıp da sadece hasmın teslimine binâ olunursa cevap-ı cedelî denilir. Ve mukaddemât-ı burhâniyeyi ve belki hata beyanı bile idrakden aciz ve kâsır olanları ikna için cevap-ı cedelî ihtiyar olunup bu yolda îrâd olunan delile delîl-i iknâî ve delîl-i ilzâmî denilir.

Bundan dolayı mübahase ya izhâr-ı savâb⁴ için yani hakikat-ı hâli meydana çıkarmak için olur ve yahud sadece iskât-ı hasm⁵ için olur.

* Bu eserin orijinali, Ahmet Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedat tarafından Osmanlıca olarak kaleme alınmıştır (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303). Eserin Osmanlıca'dan Latin alfabesine çevirisi, Yrd. Doç. Dr. Emine Ögük, Arş. Gör. Halime Erol, Kalam Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencileri Yasemin Fakir, Neslihan Cıdık Aymak ve Selim Arpancı tarafından gerçekleştirilmiştir.

¹ Bir şey hakkında etraflıca söz söyleyip gerçeği araştırma

² Bir konu hakkında iki ya da daha çok kişinin karşılıklı konuşması

³ Bir şeyin açıklanmasını, aydınlığa kavuşmasını isteyen

⁴ Doğruluğunu ortaya koyma, sıhhatini temellendirme

Doğruyu ortaya çıkarmak için cereyan eden mübahaseye münazara ve bu vecihle bahs edenlere münazır (tartışmaya katılan, tartışan kimse) denilir. Mücerred iskât-ı hasm için cereyan eden mübahaseye cedel⁶ ve bu ğaraz⁷ ile bahs edenlere mücadil (cedel yapan kişi) denilir. Mücadilin ğarazı her nasıl olursa olsun hasmını iskât etmekden (susturmaktan) ibarettir.

Ama münazırın maksadı sadece hak ve savâbı izhâr etmektir. Hak ve savâb gerek kendi yedinde (elinde) zâhir olsun ve gerek hasmı yedinde zâhir olsun. Behemehâl⁸ savâbın kendi yedinde zuhurunu iltizâm etmez. Hele selef-i sâlihîn hazmen li'n-nefs (nefse zulmetmek) ve def'an lihazzi'n-nefs (nefsin hazlarını ortadan kaldırmak) için savâbın yed-i hasımda zuhurunu isterlerdi.

Münazırılar hakikati ortaya çıkarmaya muvaffak olabilmek için müvecceh olmayan bahislerden kaçınmalıdır. Zira bu bahisler makâm-ı münâzarada faide vermez. Ve beyhude münakaşalar ile matlûb (istenilen) elde edilmez. Âdâb ve usûl-i münazaradan hariç sözlerin arkası alınamaz. Beyhûde vakitler geçer. Hakikat ortaya çıkarılamaz. Bundan dolayı sanat-ı tevcih nâmıyla bir fenn-i müstakil vaz' olunmuştur ki ebhâs-ı külliyyenin (külli bahisler) müvecceh olup olmadığı cihetle ahvalinden bahs eder. Buna ilm-i âdâb-ı bahs ve ilm-i münâzara dahi denilir. Mübâhesâtın âdâb-ı sedâd (istikamet) ve sıhhati bu ilm ile bilinir. Ve müdâfaâtın sahih-i fâsidinden ve makbulü merdûdundan bu ilm ile fark u temyiz olunur. Bunun kavâidine riâyet edenler münâzarâtda hatadan masun (korunmuş) olurlar. Ve bundan bî-behre (habersiz) olanlar ilm-i hikmet ve ilm-i kelâm ve ilm-i usûl-i fıkıhı gereği gibi tefehhümden mahrum kalırlar.

İşte bu ilmin mesâil-i mühimmesini câmi' olmak ve *Mi'yâr-ı Sedâd*⁹dan sonra okunmak üzere işbu risâlenin te'lîfine ibtidâr olundu (başlandı) ve *Âdâb-ı Sedâd* diye tesmiye kılındı. *Min Allahi't-tevfik ve Hüve'l-Hâdî ile's-savâb*¹⁰.

⁵ Karşıt görüşü savunan kişiyi susturmak

⁶ Her bir muhalifin kendi delilini veya delil olarak öne sürdüğü şeyi ortaya koymasındır

⁷ Arzu, maksat, gaye, dilek, istek

⁸ Mutlaka, elbette, her halde

⁹ Ahmet Cevdet Paşa'nın mantık kitabı

¹⁰ Başarı Allah'tandır ve doğru yola sevk eden, ileten, rehberlik eden de O'dur

MUKADDİME

(Ashâb-ı Fenn-i Münâzara Beyninde Mütedâvil ve Meşhur Olan Istılâhâta Dairdir)¹¹

Bir meseleyi dermeyân eden (ileri süren) kimse ya nâkil veya müddeî' (davacı) olur. Nâkil bir kitâptan veyahut bir zâtdan bir mesele nakl ve rivayet eden kimse demek olmakla ona tashîh-i nakl et denilir. O dahi hangi kitapta mezkûr olduğunu beyân ile naklini tashih ettiğinde artık muâheze olunamaz. Fakat nakl bazen nakz olunur.

Meselâ bir kimse felâsifenin birinden haşr-i ecsâdı (cesetlerin haşrı) nakl etti denilse bu nakl batıldır. Zîrâ bu nakl felâsifenin mezhebine münâfidir (terstir) ve her nakil ki böyle ola batıldır diye nakl-i mezkûr nakz olunur.

Ve bir de nâkil eğer nakl ettiği meselenin sıhhatini iltizâm ederse müddeî' hükmünde olur. Her müddeî' davasını bir delil ile isbâta mecbur olur. Delilsiz dava tahakkümdür. Tahakküm (delilsiz iddia) ise mesmû' değildir. Binâenaleyh her davaya delîl istenilir. Meğer ki bedîhî olursa ona delîl istenilemez. Zîrâ kadâya-yı bedîhiye delîl ile isbâttan müstağnidir.

Şu kadar var ki bedîhî hafî (gizli) olur ise delîl suretinde bir fıkra ile hafâsı (gizliliği) izâle olunur. Ve bu fıkraya tenbîh denilir. Nitekim âlemin müteğayyer olduğunu isbât için yani hafâsını izâle zımında tenbîh için (Zira biz âlemde harekât ve âsâr-ı muhtelif müşâhede ediyoruz. Öyle ise âlem müteğayyerdir) denildiği gibi.

Bu makâmda delilden murâd delîl-i mantikî yani fenn-i mantıkta mübeyyen olan kıyâs olup dört kısma taksîm olunur ki burhan ve emâre ve cedel ve muğâlatadır.

Burhân, edille-i yakîniyeden mürekkebe ve şurûtunu câmî' olan kıyâsıdır ki neticeye ilm-i yakîn ifâde eder. Emâre, mukaddimelerinden birisi yahut ikisi dahi zannî olan kıyâsıdır ki neticeye ilm-i zannî ifâde eder. Cedel, iki mukaddimesinden birisi yahut ikisi dahi meşhûrâtdan yahud hasmın indinde müsellemtâdan olan kıyâsıdır. Bundan ğaraz hasmı ilzâm ve iknâ'dır. Muğâlata, min haysü's-sûret (şekil yönünden) yahud min haysü'l-madde fâsid olan kıyâsıdır ki tağlît-i hasm (hasmı yanılmak)

¹¹ Başlığın tercümesi şöyledir: Münazara sanatında mahir grupların arasında geçerli ve meşhur olan kavramlara dairdir

için tertîb olunur. Kıyâsın min haysü's-sûret fesâdı şartlarını müctemi' olmamasıyladır.

Meselâ (insan canlıdır ve canlı cinstir öyle ise insan cinstir) denilse şekl-i evvelden bir kıyâs-ı fâsid (bozuk) olur zîrâ kübrâsı (büyük önerme) kaziye-i tabiiyedir (doğal hükümdür). Şekl-i evvelde ise külliyyet-i kübrâ (büyük önermenin kuşatıcılığı) şarttır.

Kıyâsın min haysü'l-madde fesâdı, hakka şebîh kaziye-i kâzibeyi muhtevi olmasıyladır.¹² Meselâ (Vâcib-i Teâlâ hazretleri mevcûddur ve her mevcûd bir cihettedir) denilse şekl-i evvelden bir kıyâs-ı fâsid olur. Zîrâ kübrâsı kaziye-i kâzibedir.

Müsâdere ale'l-matlûb¹³ ki netîce delilden bir cüz' kılınmaktadır, bu dahî min haysü'l-madde fesâd kabilindendir. Çünkü neticeyi bilmek evvela delili bilmeye ve delili bilmek dahî cüz'ünü bilmeye mevkûf olduğundan, bilâhare neticeyi bilmek neticeyi bilmeye tevakkuf eder ki bir şeyin nefisinden mukaddem olması lâzım gelir. Bu ise devr-i fâsid olmakla batıldır.

Meselâ (İnsan beşerdir ve her beşer zâhiktir (köledir) öyle ise insan zâhiktir) denilse bir kıyâs-ı fâsid olur. Zîrâ insanın zâhik olduğunu bilmek beşerin zâhik olduğunu bilmeye mevkûf olur. İnsan ise beşer demek olduğundan bir şey bilinmezden evvel bilinmiş olmak lâzım gelir. Bu dahî müsâdere ale'l-matlûb olmakla onu müştamil olan kıyâs-ı devrî, bir kıyâs-ı fâsid olur.

Kezâlik (Her insan zâhikdir ve her zâhik müteaccibdir öyle ise her insan müteaccibdir) denildikten sonra kübrâyı isbât için (Her zâhik insandır ve her insan müteaccibdir, öyle ise her zâhik müteaccibdir) denilse delîl-i evvelin neticesi kübrâsını isbât için getirilen delilin cüz'ü olmakla bu dahî devr-i fâsid kabîlindendir.

İsbât-ı müdde' için nasb-ı nefis eden kimseye muallil (iddiayı cevaplandıran kişi) ve müstedil (delil getiren) ve ona itiraz eden kimseye sâil (itirazcı) denilir. Muallil kendi davasını kavâid-i ilm-i mantıka tefhikan (uygun olarak) bir delîl ile isbât eder. Sâil dahî o delilin mukaddimelerinden hangisini teslim etmez ise lâ nüsellim (kabul etmiyoruz) diye muallilden ona delîl ister.

¹² Kıyâsın madde yönünden bozuk oluşu, onun gerçeğe benzeyen yalan hüküm içermesindedir

¹³ Bir şeyi kendisiyle delil göstermek

İşte sâilin bu vecihle vuku' bulan i'tirâzı men' diye tesmiye olunur. Ve buna münâkaza dahî denilir. Yahud sâil o delilin mukaddimelerini teşrihe girişmeyip ancak aynı delilin butlânını bir delîl ile isbât eyler. Onun bu vecihle itirazına dahi nakz denilir ki ilm-i usûl-i fikh ıstılahınca münâkaza tesmiye olunur.

Ve yahut sâil delilin kendisine dahî taarruz etmeyip ancak muallilin davasını iptal eder, yani bir delîl ile evvel davanın nakîzini isbât eyler. Buna dahî muâraza denilir. Netice itibariyle sâilin üç mansıbı yani üç vazifesi vardır ki men', nakz, muârazadır. Bu turuk-ı sülûsenin her yerinde muallilin dahî vezâif-i muayyenesi vardır.

Fakat gerek sâilin itirâzı ve gerek muallilin cevâbı müvecceh olmak lâzımdır. Müvecceh olmaz ise erbâb-ı fenn-i münâzara indinde mesmu' değildir. (Tevcih) münâzara sözünü hasmın sözüne mukâbil ve onu dâfi' olur vecihle îrâd eylemektir. Eğer münâzırın sözü hasmın sözüne mukâbil gelmez ise müvecceh olmaz.

Meselâ muallil 'Şu karaltı insandır' iddiasını isbât için 'Zira şu karaltı nutk ediyor ve her nutk eden insandır' deyip de sâil dahî 'Ben onun beyâz olduğunu teslîm etmem' dese mukaddime-i ğayr-i mültezimeyi men' etmiş olacağı cihetle müvecceh olmaz. Zira bir şeyin beyaz olmasından nâtık olmaması lâzım gelmez. Nâtık zenci olabilir. Binâenaleyh sâilin ve muallilin kelâmları yekdiğerini cerh etmez. Bu cihetle ikisinin kelâmları arasında mukâbele bulunmaz. Kezâlik sâilin kelâmı müstedilin kelâmına mukabil olup ancak onu desteklemese yine müvecceh olmaz. Nitekim bedîhiyyât-ı evveliyeden ya fitriyeden olan mukaddimeyi men' etmek gibi ki sâilin men'i her ne kadar müstedilin kelâmına mukâbil olur ise de onu desteklemez. Zira evveliyâttan ya fitriyattan olan kaziyeyi men' etmek mükâberedir (büyüklük taslamaktır).

Müşâhedât ve mücerrebât ve hadsiyyât ve mütevâtirât ancak ashabına ilm-i yakîn ifâde edip başkasının aleyhine delîl olmaz ise de müşâhede ve tecrübe ve hads ve tevâtür eğer cemî-i nâs nazarında müşterek olur ise bunları men' dahî mükâbere olur. Güneşin tulû'unu ve Bağdât'ın vücudunu inkâr etmek gibi.

Sâilin nazarında matluba muvaffak olan ilm ile ma'lûm bulunan meselâ makâm-ı burhânîde ilm-i yakînî ile ve makâm-ı zanda ilm-i zannî ile ve makâm-ı taklîdde ilm-i taklîdî ile ve'l-hâsıl sâilin bir vecihle ma'lûm ve müsellimi olan mukaddimeyi men' etmesi dahî mükâberedir.

Meselâ ehl-i diyânet olan kimse ya burhân ile veya taklîd ile âlemin hâdis olduğuna kesin olarak inanmasıyla âlemin hudûsunu men' etmesi ve felâsifeden birinin bilakis kıdem-i âlemi men' eylemesi mükâberedir.

(Mükâbere) bilirken muhâlefet ve inât etmek manasınadır. Ancak ehl-i fenn-i münâzara nazarında izhâr-ı savâba nefi' (faydası) olmayan kelâm ile münâzaa demektir. Binâenaleyh sâilin kendi nazarında ber vech-i bâlâ¹⁴ ma'lûm ve müsellemler olan mukaddimeyi yahut müsbit (ispat edilmiş) olan bir davayı (iddia) men' etmesi mükâbere olduğu gibi bilâ-delîl bir delîli yahud bir davayı iptâl eylemesi dahî mükâbereye dâhil olur. Her ne türlü olur ise olsun mükâbere hasmın sözünü dâfi' olmadığı cihetle mesmu' olmaz.

İşte suâl bir minvâl-i meşrûh-i müvecceh¹⁵ olmak lâzım geldiği gibi cevâbı dahî kezâlik müvecceh yani suâle mukâbil ve onu dâfi' olmak lâzımdır.

Şöyle ki sâil eğer bir mukaddimeyi men' ederse muallil onu isbât etmek lazım gelir yoksa men' ile müdâfaa edemez. Zîrâ lâ nüsellim diye vâki' olan itiraza lâ nüsellim ile cevâb verilemez ve delîl isteyenden delîl istenilemez. Belki bir delîl ile evvel mukaddime-i memnûanın isbâtı lâzım gelir ve sâil bu ikinci delilin mukaddemâtından birini men' ederse muallil onu dahî bir delîl ile isbât eder. Ve hâkezâ sâil men' ettikçe muallil dahî istidlâle devâm eder. Ve sâil eğer muallile nakz ya muâraza ile mukâbele ederse evvel halde sâil bulunan kimse muallil olur ve muallil bulunan kimse sâil olarak men' ya istidlâl vazifeleri onun eline geçip o dahî tarik-i men'i iltizâm ederse hasmı istidlâl ile meşgul kalır. Ve eğer nakz veya muâraza yoluna giderse hasmı yine sâil olur ve hâkeza birinin vazifesi diğerine intikâl edebilir. Nihâyet ya muallilin delili bedîhiyyâta müstenid olarak sâilin bir diyeceği kalmayıp muallil onu iskât eylemiş olur. Ve yahut muallil isbâtdan âciz kalıp, sâil onu iskât eylemiş olur. Muallilin sâili iskât eylemesine ilzâm ve sâilin muallili iskât eylemesine ifhâm denilir. Ve her halde âciz kalana mağlûb ve mebhût ve hasmını âciz kılana gâlib denilir.

Galebece ilzâmın kuvveti ifhâmdan ziyadedir. Zîrâ bir mukaddimenin men'i kolaydır. Ama isbâtı güçtür. Lâ nüsellim demek sûr içinden müdafaaya benzer. İstidlâl ise açıktan hasmın üzerine yürümek

¹⁴ Yukarıda geçtiği üzere

¹⁵ Doğru şekilde açıklanmış bir usûl

gibidir. Binâenaleyh her kim müstedil olur ise bâr-ı girân-ı mübâhase¹⁶ onun üzerinde bulunur. Bâlâda (yukarıda) beyan olunduğu üzere münâzırın maksadı mücerred izhâr-ı savâbdan ibâret olmasıyla münâzır olan sâil, öncelikle delîl-i muallilin mukaddimelerini teftiş eyler ve hangisini isbâta muhtâç görür ise onu men' eder. Ve eğer vehle-i ûlâda men' edecek bir mukaddime göremez ise o halde istidlâl yani nakz veya muâraza yoluna gider. Velhasıl vezâif-i sülûsedan hangisi maksada evfak (en uygun) ise onu ihtiyar eyler. Müfahham ya mülzem olmaktan ihtirâz etmez. Sâil mücâdil ise kendi deliline gereği gibi güvenmedikçe eslem-i turuk olan men'i bırakıp da hemen tarik-i istidlâl'e gitmez. Fakat ilzâm-ı hasm ile izhâr-ı fazl için bahs eden ashâb-ı cedelden bazıları bu dakikalardan gaflet ile hemen tarik-i istidlâl'e düşkündür. Ve bazen ifrât-ı hırs ve tehâlük ile bilâ-mûcib hasmının vazifesi olan istidlâlî gasb eder. Hâlbuki hısn-ı münî men'den çıkıp kendisini hasmının menû'na hedef etmiş olur. Ve eğer ya men' ile hasmını ifhâm edebilecek iken vâdi-i istidlâlde kendisi müfahham kalır. (Gasb) sâilin bir mukaddimeyi men' edecek yerde delîl ile iptâl eylesidir ki makâm-ı münâzarada merdûddur. Çünkü gâsıbın delîli o mukaddimeyi dâfi' olduğu cihetle müveccih olsa bile kendisi sâil bulunduğu cihetle muallilden delîl istemek vazifesi iken bunu bırakıp da evvel mukaddimenin butlânını iddiâ ve isbât yoluna giderek hasmının mansıbı olan istidlâlî elinden almış olduğuna mebnî nazar-ı erbâb-ı münâzarada makbul değildir. Bu makâmda mukaddimeden murâd delîlin yalnız cüz'leri demek değildir. Belki sıhhat-i delîlin mevkûf-ı aleyhi olan şey demektir ki edillenin eczâsına şâmil olduğu gibi şerâitine ve takrîbine dahî şâmil olur. Zîrâ bir delîlin sıhhati cüz'lerinin sıhhatine mevkûf olduğu gibi, şartlarının müctemî' ve takrîbinin tam olmasına dahî tevakkuf eder.

Edillenin eczâsı suğrâ ve kübrâsı yahud şartiyyesiyle vâdîası veya râfiasıdır. Şerâiti ise ilm-i mantıkta mufassalen mübeyyen ve meşrûh olmakla burada tafsîle hâcet yoktur. Edillenin eczâsı birer da'vâ-yı sarîha olduğu gibi şartları dahî birer da'vâ-yı zımniyyedir.

Ezcümle şekl-i evvelden bir kıyâs tertîb eden kimse bu delîlin suğrâsı mûcibe ve kübrâsı külliyyedir diye zımnen dava etmiş olur. 'Delîlin takrîbî matlubu müstelzim olur' vechi üzere sevkîdir. Bu dahî bir davay-ı zımniyyedir. Zîrâ her kim bir delîl getirirse zımnen bu delîlin takrîbî tamamdır diye dava etmiş olur. Takrîbin tamâmiyeti bahsine gelince eğer

¹⁶ Kıran kırana mücadele

netice matlubun aynı yahud ona müsâvî ve yahud ondan mutlaka daha hususi olursa delîlin takrîbi tamdır. Meselâ (Bazı canlılar nâtıktır) iddiasını isbât için (Zira bazı canlılar insandır ve her insan nâtıktır) dediğimizde matlubumuz olan (Bazı canlılar nâtıktır) iddiasının aynı intâc¹⁷ eder.

Canlı olmasından insan olması lazım gelmeyip başka bir tür canlı olması muhtemel ve melhuzdur (makuldür). Binaenaleyh delilimiz matlûbu müstelzim (gerektirici) olacak vecihle sevk olunmamış demek olmasıyla takribi tam değildir (tam bir sonuç ifade etmez).

Bunun gibi karanlıkta görünen bir cismin insan olduğunu ispat için (Zira bu cisim karanlıkta görünüyor ve her şey ki karanlıkta görüne beyazdır) dediğimizde (Bu cisim beyazdır) diye netice verir. Halbuki beyaz ile insan arasında umum ve husus min-vechin¹⁸ bulunduğundan o cismin beyaz olmasıyla insan olması lazım gelmez. Bu cihetle delilin takrîbi tamam olmaz.

Ama neticenin matluba muhâlif olduğu surette takrîbin tamamı tasavvur edilemez. Nitekim 'şu karaltı taştır' diye iddia ettikten sonra (Zira şu karaltı müteharrik bi'l-iradedir ve her müteharrik bi'l-irade canlıdır) diye istidlâl etmek gibi.

İşte müstedil¹⁹ olan kimse delilini böyle matlûbu müstelzim olacak vecihle sevk edebilmek için kemâl-i basiret üzere tertîb-i mukaddemâta²⁰ ihtimam ve sâil²¹ dahi delilin mukaddimât-ı sarîha ve zımnıyyesine²² dikkat ederek ona göre soru sormalıdır. Ve ikisi dahi teenni²³ ile davranıp yekdiğerin²⁴ ifadesini güzelce tefehhüm²⁵ ettikten sonra müdafaa etmek adâb-ı münazaradandır. Binaenaleyh biri diğèrinin kelâmını lâyıkiyla anladığı halde tekrar ettirmek muradının ne olduğunu istifsâr²⁶ ve istîzâh²⁷

¹⁷ Sonuç çıkarma, neticeyi ortaya koyma

¹⁸ Bir cihetten

¹⁹ Akıl yürüten

²⁰ Bir neticenin meydana gelmesi için lâzım olan sebeplerin sıralarına göre tertib edilmesi. Bir neticeye varılması için sırasıyla riayet edilmesi icab eden sebepler

²¹ Soru soran, fikirleriyle karşı tarafı sıkıştıran kişi

²² Açık ve gizli mukaddimeler

²³ İhtiyatlı, bir işte acele etmeyip dikkatli hareket etme

²⁴ Bir başkasının

²⁵ İdrak etmek, anlamak

²⁶ Anlamak için sorma

²⁷ Belirsiz ve mübhem bir şey hakkında açık söylenmesini istemek. İzah istemek

eylemek câizdir. Tayîn-i tarîk²⁸ dahi de'bi münâzirînden²⁹ değildir. Yani sözü uzattık yahut delilinde haşviyat var veyahut ifadelerin vazıh değil şöyle demelisin bu vecihle ifade etmelisin diye bu muallele yol göstermek sadetten çıkıp da ızhar-ı savaba medar olmayan sözler ile uğraşmak demek olduğu cihetle müvecceh değildir.

Fakat muallelin delilinin şahid ile iptal ettikten sonra bu davanın ispatında doğru olan şöyle demektir denilmek tayin-i tarik kabilinden olmayıp belki üç görevin ikincisi olan nakz kabilindedir.

el-Hasıl makam-ı münazarada sâilin müveccehi ve makbul olan vazaif-i men' ve nakz ve muarazadan ibarettir. Bu üç görevden her birinin keyfiye-i icrası ve her birine karşı müstedilin müdafa şekli aşağıda geçtiği üzere birer bab-ı müstakilde beyan ve tafsil olunacaktır.

Fakat şurası malum olmalıdır ki burada nakz ve muarazadan muradımız nakz-ı hakiki ve muaraza-ı tahkikiyedir. Nakz-ı şebîhî ile muaraza-ı takdiriyye şamil değildir.

(Nakz-ı şebîhî) muallel henüz davasını ispat etmeden sâil onu şöyle bir fesadı müstelzemdir, diye delil ile iptal etmektir. (Muaraza-ı takdiriyye) kezalik muallel henüz davasını ispat etmeden getireceği delil-i mukadderine muarazadır yani senin bu davayı ispat edecek delilin varsa benim de hilafını ispat eder delilim var diye o davanın nakzını ispat ile henüz îrad olunmayan delile muarazadır.

Gerek nakz-ı şebîhî ve gerek muaraza-ı takdiriyye muallele davasının ispatına meydan vermeyerek hemen istidlale kıyam edivermekten ibaret olmasıyla gasp kabilindedir. Bu cihetle onların ahvalinden bahis olunmayacaktır.

BİRİNCİ BAB

(Sâilin Reddi ve Muallelin Ona Cevabı Hakkındadır)

Bâlâda³⁰ beyan olunduğu üzere red men-i mukaddime-i muayyeneye delil istemekten ibarettir ki bu mukaddime memnu'dur, ya ispata muhtaçtır veya müselleme değildir yahut ya müselleme ve yahut aleyke'l-beyân³¹ gibi bir söz ile eda olunur.

²⁸ Usûlü belli etmek

²⁹ De'bi münâzirîn: Münazara usûlü

³⁰ Yukarıda

³¹ Sana beyanı gerekir

Yalnız böyle taleb-i delil ile iktifa olunursa men-i mücerred denilir, ve eğer bunu teyid eder bir söz ilave olunursa men-i mea's-sened³² denilir.

Mesela müstedil bir cismin canlı olduğunu ispat için (Bu cisim müteharriktir ve her müteharrik canlıdır) deyip de sâil dahi (Bu delilin kübrası memnudur yahut müselleme değildir) dese men-i mücerred olur. Ve eğer kübra müselleme değildir dedikten sonra niçin caiz değil ki müteharrik ağaç olsun dese yahut nasıl teslim edeyim ki bazen rüzgâr ile ağaçlar müteharrik olur derse ve yahut o cisim eğer müteharrik bi'l-irade olsaydı vakıa canlı olurdu. Hâlbuki 'müteharrik bi'l-irade olduğu memnudur' derse iş bu üç surette dahi men-i mea's-senet olur.

Bazen senedi izah için bir söz daha ilave olunur ve ona tenvir-i sened denilir. Nitekim misâl-i mezkûrda 'niçin caiz değil ki müteharrik ağaç olsun' denildikten sonra 'tenvir bir sened olarak görmüyor musun ki bazen rüzgar ile ağaçlar müteharrik olur' denilir. Sened bazen delil suretinde îrâd olunur.

Nitekim misâl-i mezkûrda³³ (Kübra memnudur zira her müteharrik canlı olsa rüzgar ile müteharrik olan ağaçlar dahi canlı olmak lazım gelir, bu ise batıldır) denilir. Bundan maksat ancak senedin kuvvetli olduğunun işaretidir. Yoksa, hakikaten delil getirmek değildir ve illa mukaddimede beyan olunduğu üzere gasp kabilinden olur.

Sened ya men'a müsavi veya ondan mutlaka daha hususi olmalıdır ki men' a nafi' , yani men'ini teyit ede. Yoksa mutlaka ya daha umumi bir vecihten olursa olunursa nafi' olmaz. Mesela muallil (Bu karaltı köle değildir, zira bu karaltı insan değildir. Her köle ise insandır, öyle ise bu karaltı köle değildir) deyip de sâil dahi 'suğra müselleme değildir, niçin caiz değildir ki bu karaltı natık ola' der ise senedi men'ine müsavi olur. Ve eğer 'niçin caiz değil ki zenci ola' der ise senedi mutlaka daha hususi olur. Ve bu iki surette men'in senedi kendine nafi' olur. Ve eğer 'niçin caiz değil ki canlı ola' der ise senedi men'den mutlaka daha umumi olur.

Ve eğer 'niçin caiz değil ki seyyah ola' der ise daha umumi olur. Ve bu iki surette dahi sened-i kendûya³⁴ nafi' olmaz.

Mukaddimede beyan olunduğu üzere delillerin şartları birer da'vây-ı zımniyye³⁵ olduğundan sâil onları dahi men' edebilir. İzan cümle

³² İsnatlı bir şekilde reddetme

³³ Zikredilen örnekte

³⁴ Zengin muhtevalı, kuvvetli senet

muallil şekl-i evvelden tertib eylediği kıyasa kazıyye-i tabiiyyey-i kübra³⁶ kılssa sâil (Bu delilin tahakkuk-ı şeraiti³⁷ memnudur. Nasıl memnu' olmaya ki kübrası kazıyye-i külliye olması şarttır) diye men' ile itiraz eyler.

Kezalik delilin takribi bir da'vây-ı zımniyye olduğundan sâil onu dahi men edebilir. Örneğin muallil (Şu karaltı insandır, zira iradesiyle hareket ediyor ve her ne ki iradesiyle hareket eylese canlıdır) dediğinde sâil bu delilin tamamiyyet-i takribi³⁸ memnudur. Çünkü bundan lazım gelen bu karaltının canlı olmasıdır. Halbuki bir şeyin canlı olmasından insan olması lazım gelmez. 'İnsandan başka bir çeşit canlı olabilir' diye itiraz eyler. Bazen mukaddimelerin bir ihtimale göre biri, ve diğer ihtimale göre diğeri memnu' olur. Şöyle ki sâil 'eğer muradın bu ise filan mukaddime memnudur ve eğer muradın şu ise filan mukaddime memnudur' diye men-i terdîd eyler. Örneğin muallil (Kaşık kullanmak bidattır, ve her bidat mekruhdur, öyle ise kaşık kullanmak mekruhtur) dediğinde sâil ona bidatten muradın din içinde bidat demek ise suçra memnudur, ve eğer muradın bidat-ı lugaviyye, yani sonradan icad olunmuş bir şey demek ise kübra müselleme değildir. Gıda ve giysiler gibi sıradan işler, sonradan icad olunmuş nice şeyler vardır ki dinle alakası yoktur. Bunların ise mekruh olduğu memnudur diye itiraz eder.

Ve sâil bazen mukaddime-i matviyyede terdîd ile bir takdire göre mukaddime-i matviyyeyi ve diğer takdire göre takribi men eder. Mesela muallil (Şu karaltı insandır, zira müteharrik bi'l-iradedir) dediğinde sâil eğer kübray-ı matviyye (Her müteharrik bi'l-irade insandır) kazıyyesi ise memnudur ve eğer (Her müteharrik bi'l-irade canlıdır) kazıyyesi ise takrib-i memnudur diye tertîd ile itiraz eyler.

Sâil ber vech-i bâlâ bir mukaddimeyi men' ettiğinde muallil onu delil ile ispat eyler. Örneğin muallil (Alem hadis olacak behemahal bir mucidi olmak lazım gelir, halbuki alem hadistir öyle ise alemin bir mucidi vardır) deyip de sâil bu delilin hükmünü men eylese muallil (Zira alem müteğayyerdur ve her müteğayyer hadistir) diye hükmünü ispat eder. Bir de sâilin senedi men'a müsavi olup da muallil onu iptal eylese mukaddime-i memnuasını ispat eylemiş olur.

³⁵ Gizli iddia

³⁶ Büyük tabi önerme

³⁷ Şartlarının gerçekleşmesi

³⁸ Tamamının yaklaştırılması

Nitekim bir cismin insan olmadığını men eden sâil ‘niçin caiz değil ki natik olsun’ deyip de muallil onun natik olduğunu iptal etse insan olmadığını ispat etmiş olur. Zira ehad-i mütesaviyyinin³⁹ öne çıkarılması diğerinin öne çıkarılmasını gerektirir. Mutlaka daha umumi olan sened ber vech-i bâlâ mania nafi’ değil ise de onun iptali muallele nafi’ olur. Nitekim daha önce zikredilen örnekte sâil ‘niçin caiz değil ki canlı olsun’ deyip de muallil onun canlı olduğunu iptal etse insan olmadığını ispat etmiş olur. Zira daha umumi olanın irtifai daha hususi olanın irtifainı gerektirir. Ama senet musavi veya mutlaka daha umumi olmaz ise onun iptali muallele fayda vermez.

Sâilin ber vech-i bâlâ men’ ile itiraz etmesi üzerine muallil bazen tahrir-i murad ile cevap verir. Şöyle ki ‘mukaddime-i memnuadan yahut onun mevzuundan veya mahmulünden muradım şudur’ diye mani’in itirazını def eder. Mesela muallil (şu karşıda duran söylüyor ve her söyleyen insandır, öyle ise şu karşıda duran insandır) deyip de sâil dahi bu delilin kübrası memnu’dur. Muhtemeldir ki ‘şu karşıda duran dudu gibi söyleyen bir çeşit kuş ola’ dedikte muallil ‘benim muradım bit-tab’ söyler demektir’ diye tahrîr-i murad ile cevap verse sâilin itirazı reddedilmiş olur. Zira nutk-ı tabîî insanın faslıdır, fasıl ise nev’a müsavidir, binaenaleyh ‘bit-tab’ söyleyen her canlı insandır. Bunu men’ etmek bedihî mukaddimeyi men’ demek olur, bu ise batıldır’ diye men’i iptal ile mukaddime-i memnuayı ispat eylemiş olur. Bunun üzerine tahrir-i murad dahi bi’l-vasıta mukaddime-i memnuayı ispat demek olur. Elhasıl sâil bir mukaddimeyi men’i ettiğinde muallilin vazifesi ya bir delil ile bizzat yahut ber vech-i bâlâ iptal-i senet ve ya tahrir-i murad ile bi’l-vasıta mukaddime-i memnuayı ispat eylemektir. Senedi yahut tenvir-i senedi men etmek fayda vermez. Zira bunları yok farz etsek men’i mücerret kalır. Ve muallil yine mukaddime-i memnuayı ispata mecbur olur.

Ve sâil bazen mukaddimelerden birini men’ ettikten sonra onu teslim ile diğerini men’ eder. Buna tenezzül ve mücarât-ı hasım⁴⁰ ve irhâ-ı inân-ı bahs⁴¹ denilir ki hasma mümaşât⁴² kabilinden olarak bir mukaddimeyi teslim demek olup yoksa hakikaten teslim ve tasdik

³⁹ Eşit olanlardan birinin

⁴⁰ Hasımla yarışmak

⁴¹ Bahse devam etmekten vazgeçmek

⁴² Uygunluk

değildir. Binaenaleyh muallil bu mukaddimelerin ikisini dahi ispat etmedikçe müddeasını⁴³ ispat etmiş olmaz.

Örneğin muallil 'iç çamaşırı (don) giymek mekruhtur' diye iddia edip de bunu ispat için (vakt-i saadette iç çamaşırı olmayıp sonradan ihdas olunmuştur, ve her şey ki vakt-i saadette olmayıp da sonradan ihdas olunmuş ola mekruhtur) demesi üzerine sâil dahi suçra müselleme değildir onu teslim etsem kübrayı teslim etmem, çünkü câmi-i şerifleri gibi sonradan icat olunmuş nice şeyler var ki mekruh değildir dese suçray-ı teslim ile hasma irhâ-i inân etmiş olur. Yoksa onu hakikaten teslim etmiş olmaz.

Yukarıda olduğu gibi muallil bizzat yahut bi'l- vasıta-i mukaddime-i memnuayı ispat etmeyip de sâile 'senin sözlerin kavaid-i nahviyyeye mugayirdir, yahut senden daha umumi olmak hasebiyle senedine salih değildir. Yollu sözler ile sadetten çıkar ise iddiasını ispattan aciz kalmış ve müfahhim⁴⁴ olduğunu setr ile def-i hicab için başka bahse geçmiş ve önceki bahs bitmiş demek olur. İşte ilm-i âdâpta (bir bahisten diğer bahse intikal etmek ifhâmıdır⁴⁵) diye münderic olan meselenin manası budur. Sâilin itirazı üzerine muallil kendi delilini itmamdan aciz kalıpta başka delile intikal etmesi dahi bu fennin ıstılahınca bir çeşit ifhamdır.

Çünkü delil-i sani bahs-i diğer sayıldığından muallil önceki delili başa çıkaramayıp da onu terk etmesiyle önceki hahis munkatı ve muallil onda müfahhim olmuş sayılır. Lakin bu dahi ehl-i fen arasında bir emr-i itibarî ve ıstılahîdir, yoksa hakikat-i halde ifham değildir. Zira maksad-ı asli isbat-ı müddeadır, muallil ise delil sani ile onu ispat edecek hasmını ilzam ile maksadını husule getirmiş olur.

Ama muallilin önceki delili terk etmesi aczinden kaynaklı olmayıp da belki mukaddime-i memnuayı ispat ile o delili tashih ve itmama muktedir iken bu vecihle sözü uzatmaktan ise sâilin asla diyeceği kalmayacak surette vâzih ve celî bir delil ile onu ilzam edivermek üzere başka delile intikal etmesi bir delile diğer delilin ilavesi demek olarak ifham ve inkıta-ı bahs kabilinden sayılmaz.

⁴³ İddia olunan şey

⁴⁴ Anlatan, idrak ettiren

⁴⁵ Meseleyi başından savmak

İKİNCİ BAB

(Sâilin Delili Nakz Etmesi ve Bunun Üzerine Muallilin Keyfiyyet-i Müdaafası Beyanındadır)

Muallilin delilini iptal için nakızın getirdiği delile şahid denir. Şahid iki kısımdır. Kısım-ı evvel bir maddede muallilin delili câri (geçerli) ve iddia olunan hüküm ise mutahallif olmaktadır. Kısım-ı sani muallelin delili içtima-ı nakızîn ve devr ü teselsül gibi diğer fesadı müstelzim olmaktadır.

Kısım-ı evvelin takriri bu vecihledir ki, bu delil filan maddede câri ve halbuki hükm-i müddeaya mutehalliftir ve her delil ki hal ve şanı böyle ola fasittir. Öyle ise bu delil dahi fasittir denilir.

Bu şahidin kübrası men olunamaz. Zira bir delil bir maddede câri olup da hükm-i müddeanın mütehallif olması kabil olamaz, ama suğrası men olunabilir. Zira iş bu suğra iki mukaddimeyi mutazammındır ki cereyan ve tehallüf meddeleridir ve bu mukaddime-i zımniyelerden her biri men olunabilir.

Şöyle ki nakızın hasmı tarafından benim delilimin ol maddede câri olduğu müselleme değildir. Vakiasının anladığın gibi olaydı câri olurdu, halbuki benim muradım şudur diye delilin cereyanı men olunur. Yahut cereyanı teslim ile hükm-i müddeanın tehallüfü men'i olunur. Ve nakızın önceki surette cereyanı ve ikinci surette tehallüfü ispat eylemesi lazım gelir. Mesela felasifeden biri alemin kadim olduğunu ispat için (zira alem eser-i kadimdir ve her eser-i kadim kadimdir) diye istidlal edip de sâil dahi (senin bu delilin insanda dahi câridir, hükm-i müddeaya yani kıdem ise mutehalliftir, yani insan dahi eser-i kadim olduğu halde kıdem değildir, ve her delil ki böyle ola fasittir, öyle ise bu delil dahi fasittir) diye delil-i mezkuru nakz ettikte ol felsefi benim muradım bizzat eser-i kadim demektir insanın yaratılışında ise edvar-ı felekiyye ve isti'dâdât-ı heyulaniyyenin müdahalesi vardır. Binaenaleyh delilin insanda cereyanı müselleme değildir. Onu teslim etsem hükm-i müddeanın tehallüfünü teslim etmem. Çünkü efrad-ı insaniyye hâdis ise de caiz ki nev-i insan kadim ola) diyebilir. Ve nakız olan kimse önceki surette delilin insanda cereyanını ve ikinci surette hükm-i müddeanın tehallüfünü yani nev'i insanın kadim olmadığını ispata muhtaç olur.

İşte men'in tarik-i eslem olduğu bununla açık hale gelmiş olur ki sâil nakz yoluna gittiği için istidlal ile uğraşmaya mecbur olur. Halbuki

delilin kübrasını yani (her eser-i kadim kadimdir) mukaddimesini men etmiş olsaydı felsefeci onu ispata muhtaç olur ve istidlal ile o meşgul kalırdı.

Kısm-1 saninin takriri bu vecihledir ki (bu delil fasittir zira bu delil filan hususu gerektirip, o husus ise fasittir ve her delil ki böyle ola fasittir) denilir.

Bunun suğrası dahi iki mukaddimeyi içermektedir. Biri delilin o hususu istilzamı ve diğeri o hususun fesadıdır. İşte bu iki mukaddime-i zımniyenin dahi bazen önceki ve bazen ikincisi men olunur. Meğerki husus fesad-ı bedihiyyattan olur ise o halde ikinci mukaddime –i zımniyye men olunamaz ve illa mukabere olur. Mesela bu delil içtima-ı nakizînî yahut kübranın suğrâya müsavatını gerektirip, bu ise fasittir denildiğinde ikincisi mukaddime-i zımniyye dahi men olunamaz. Zira gerek nakizînin içtimaı ve gerek kübranın suğraya müsavâtın butlanı açıktır. Ama bu delil ya devri veya teselsülü gerektirip bu ise fasittir denildiğinde ikinci mukaddime-i zımniyye dahi men olunabilir. Zira her devir ve teselsülün butlanı müselleme değildir.

Çünkü devir iki şeyin diğereine dayanması anlamında iki çeşittir. Birinci tür devr-i tekaddümîdir ki musadera ale'l matlub gibi bir şeyin nefsine tekaddümünü gerektirdiği için batıldır. İkinci tür devr-i muîddir. Ebut ve Benut gibi ki tekaddüm ve teahhur olmaksızın birinin tasavvuru diğereinin dahi birlikte tasavvurunu gerektirir, lakin birinin nefsine takaddümünü mucip olmadığı cihetle batıl değildir.

İlel ve esbabda teselsül dahi batıldır ve bununla vacibin vücudu ispat olunur. Şöyle ki mümkinât eğer vacibe münteha olmasa diğereine illet olup, mesela bugün esen rüzgâra dünkü soğuk ve ona evvelki gün yağın yağmur ve ona dahi daha evvel zuhur eden duman ve hakeza peş peşe gelen hadiseler birbirine illet olarak nihayet ya üst taraftaki illet taraftakilerden birinin malulü olur. Ve yahut sonsuza kadar gider. Hâlbuki evvelki surette devr-i tekaddümü lazım gelip bu ise muhaldır. Ve ikinci surette teselsül lazım gelir. Bu dahi muhaldır diye silsile-i mümkinatın son bulmasına istidlal olunur.

el-Hasıl yekdiğeri illet olmak üzere lazım gelen devr-iğ fasid olduğu gibi teselsül dahi fasiddir. Fakat teselsülün diğere bir manası dahi vardır ki bir hadd-i muayyende durmamak demektir. Mesela bir ikinin yarısı ve üçün üçte biri, ve dördün dörtte biri ve keza onun onda biri ve yüzün yüzde biri olur. Ve bunun gibi sonsuza kadar gidebilir. Yani bir

hadd-i vukuf olmayıp insan itibar edebildiği kadar eder. Lakin mueberin itibarı munkatı olacak teselsül dahi munkatı olur. Bu manaca teselsül bir emr-i itibarî olmakla muhal değildir. Binaaen ala zalik bir delili nakz için (Zira bu delil teselsülü müstelzim olup teselsül ise fasiddir) denildiğinde öncelikle delilin teselsülü mültezim olduğunu teslim edeyim. Fakat teselsülün fasid olduğunu kabul etmem caiz ki umur-u itibariyede teselsül ola deyip ikinci mukaddime-i zımniyye men olunabilir. Velhasıl şahidin iki kısmında dahi küçük olan önermesi men olunabilir ve nakıs da mukaddime-i memnuasını ispata mecbur olur. Ama şahidin büyük olanı birinci kısımda men olunmadığı gibi ikinci kısımda da men olunmaz. Zira fasidi müstelzim olan delilin fasid oldukça itiraz olunmaz. Şu kadar var ki ikinci kısım diğer vecihle de takrir olunabilir yani küçük olan mukaddime-i vahide olarak alınır ve ikinci mukadime-i zımniyye büyük olanda kalır. Şöyle ki (Bu delil fasiddir, zira bu delil devr-i müstelzimidir. Ve her delil ki böyle olursa fasiddir) denilir. Bu takdirde büyük olan da men olunabilir. Meğer ki husus fesad bir yukarıda geçtiği üzere bi'l-içtima-i nakizîn gibi bedihiyyattan olur.

Sail yukarıda geçtiği gibi muallelin delilini şahit ile iptal ettik de mukaddimedede beyan olunduğu üzere nasıl ki kendisi muallel olarak istidlal yolu onun üzerinde kalır ise muallil dahi sail olarak üç görev ona geçmiş olur. Ve bir minval meşruh şahidin mukaddimelerinden birini men eder, şahidi nakz veya ona muaraza da edebilir. Ve bu üç vazifeden birini icra etmeyip de müddeasını ispat için başka bir delil getirdiği takdirde nazar olunur. Eğer evvelki delili tamalayamadığı için başka delile intikal etmiş ise bab-ı evvelde beyan olunduğu üzere bir bahisten diğer bahse geçmiş ve ilk bahis munkatı olmuş sayılır. Ve bu ise münazara sanatı istilahınca bir nevi ifham sayılır. Ve eğer evvelki delilin tamamlanmasından aciz değilken de vazıh bir delil ile hasmını ilzam edivermek maksadına mebni başka bir delile intikal etmiş ise acz ve ifham addolunmaz. Belki deli-il evvele daha açık bir delil ilave ile hasmını kesin bir şekilde şaşkına çevirmiş olur.

İbrahim (a.s)'ın Nemrut ile mubahese-i meşhurası işte bu kabildendir. Şöyle ki Allah Teâla hazretlerinin rububiyetini ispat için İbrahim a.s “Cenab-ı Hakk ihya ve imata eder.” dedi. Nemrut “ Ben de ihya ve imata ederim.” deyip katle müstehak olan tutuklularından birini serbest bırakır, diğer birisinin de idam ile zannınca hz. İbrahim 'in delilini nakz etti. Bunun üzerine İbrahim as. “Allah'ü Teâla hazretleri güneşi doğudan getiriyor sen de batıdan getir.” deyince Nemrut şaşkına döndü.

Hz. İbrahim 'in ihyadan muradı cansız cisimlere can vermek demek olup bu ise Allah Teâla hazretlerine mahsus bir fiil olduğu şüphe ve tereddüt sebebi değildir. Burası Nemrut'un meclisindeki havasın da malum ve müsellemi idi. Nemrut ise onu başka manaya sarf ile mügalata yolunda ben de ihya ederim ve imate ederim öyle ise benim de rububiyetimi teslim etmelisin deyip meclisteki ahmakları tereddüde düşürebilecek suretle itiraz ettiğinde İbrahim as. Tahrir-i murad ile delilini itmam edebilir iken sözü uzatmayıp hemen diğer bir örneğe geçmekle bir açıklandığı üzere ahmakların dahi tereddüdüne mahal kalmayacak vecihle Nemrud'u ilzam ediyordu.

ÜÇÜNCÜ BAB

(Muaraza Beyanındadır)

Muaraza üç kısımdır. Muaraza bi'l-kalb, muaraza bi'l-gayr, muaraza bi'l-misil'dir. Çünkü muarazın delili delil-i muallelin sureten ve maddeten aynı olursa muaraza bi'l-kalb ve gayrı olursa muaraza bi'l-gayr ve yalnız sureten aynı olursa muaraza bi'l- misil diye isimlendirilir. Sureten gayrı olup da maddeten aynı olduğu takdirde de muaraza bi'l-gayr kabilinden olur. Sureten aynı olmasından muradımız iktiraniyatta⁴⁶ şekilleri bir olmak istisnaiyatta ikisi dahi müstakîm ya da gayrı müstakîm olmak demektir.

Maddeten ayniyet de kıyas-ı iktiranîlerde orta terimlerin ve kıyas-ı istisnaîlerde cüz-i mükerrerlerin ittihadından ibarettir. Mesela filozoflar (Alem müessirden müstağnidir. Ve her şey ki müessirden müstağni ola kadimdir. Öyle ise alem kadimdir) deyip de mütekellimin tarafından buna muaraza olmak üzere (Alem mütegayyirdir. Ve hiçbir mütegayyir kadim değildir. Öyle ise alem kadim değildir) denildiğinde delillerin ikisi dahi şekl-i evvelden olup ancak orta terim değiştiğinden, yalnız surette birleşik olduklarına mebni muaraza bi'l-misil olur. Ve filozofların yine bu deliline muaraza olmak üzere mütekellimin tarafından (Alem mütegayyirdir ve hiçbir kadim mütegayyir değildir. Öyle ise alem kadim değildir) denildiğinde filozofların delili şekil-i evvelden olduğu halde muaraza delili şekil-i saniyeden olmakla muaraza bi'l-gayr olur.

Ru'yet-i Bâri bahsi dahi muaraza bil'kalbe misal olur. Çünkü Ehli Sünnete göre ruz-i cezada müminler Cenab-ı Bâri'yi müşahede ederler. Mutezile taifesi ise 'Ru'yet-i Bâri mümkün değildir' derler. Ve Kuran'ı

⁴⁶ İki şeyin birbirine yaklaştırılması, aynı anda bulunması

Kerim'de هو يدرك الابصار و لا تدركه الابصار yani 'Gözler onu idrak etmez o ise gözleri idrak eder.' diye buyurulmuştur. Ki gözler onu görmez o ise gözleri görür demek olduğuna binaen Mutezile bununla Ru'yet-i Bâri'nin mümkün olmadığına istidlal ettikleri gibi Ehli Sünnet de yine bu ayeti kerimeyle Ru'yet-i Bâri'nin mümkün olduğunu ispat ederler. Binaenaleyh tarafından sevk olunan delillerin orta terimleri bir olmakla deliller maddeten müttehid olurlar ve ikisi bir şekilden olarak tertip olundukları halde sureten dahi müttehid olacaklarından muaraza bi'l-kalb olur.

Şöyle ki Mutezile (Ru'yet-i Bâri mümkün değildir. Zira Ru'yet-i Bâri Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunmuştur. Ve her şey ki Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunmuş ola mümkün değildir) diye istidlal edildiğinde Ehl-i Sünnet tarafından dahi (Bu delil her ne kadar bu delil sizin iddanıza delalet ediyorsa da bize göre onu nefyeder. Bir şey vardır ki o da bu delildir. Şöyle ki Ru'yet-i Bâri mümkündür. Zira Ru'yet-i Bâri Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunmuştur. Ve her şey ki Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunmuş ola mümkündür) denilir ise delillerin ikisi dahi şekil-i evvelden olmakla muaraza bi'l-kalb olur. Ve muaraza delilinin kübrası bu vecihle ispat olunur ki (Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunan şey mümkün olmasa nefiy faidesiz olur. Hususen makamı temeddühde⁴⁷ mümkün olmayan şeyi nefiy etmekte bir faide olmaz. Hâlbuki tali batıldır) denildiğinde (Öyle ise Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunan şey mümkündür) diye netice verir.

Eğer muaraza delili ikinci şekil olarak (Ru'yet-i Bâri Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunmuştur. Ve hiçbir mümkün Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunmuş değildir. Öyle ise Ru'yet-i Bâri mümkün değildir)deyip takrir olursa deliller sureten mütegayyir olduklarından muaraza bi'l-gayr kâbilinden olur.

Aynı şekilde muaraza delili kıyas-ı istisnai gayr-ı müstakîm olarak (Ru'yet-i Bâri mümkün olmasa Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunmazdı. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'de nefiy olunmuştur. Öyle ise Ru'yet-i Bâri mümkündür) deyip takrir olunduğu takdirce dahi deliller sureten mütegayyir olmakla muaraza bi'l-gayr kâbilinden olmak lazım gelir.

Mügalatât, ammeti'l-vurud yani ol mügalatalar ki onlar ile her şeyin üzerine hatta yekdiğerin nakızı olan iki kaziyeye üzerine bile istidlal olunabilir. İşte bu mügalatalar dahi muaraza bi'l-kalb kâbilinden olur.

⁴⁷ Kendini övme, böbürlenme

Mesela vücut ve adem-i insanın cemad⁴⁸ olmasını istilzam eden şey ikiden uzak olmayıp behemehal⁴⁹ ya mevcut ya madum olmak lazım geleceğinden bununla insanın cemad olduğuna istidlal olunur. Şöyle ki (Vücut ve adem-i insanın cemad olmasını istilzam eden şeyin behemehal ya vücudu veya ademi sabit olacak İnsanın cemad olması lazım gelir. Mukaddim ise haktır. Yani vücut ve ademi insanın cemad olmasını istilzam eden behemehal ya vücudu ya da ademi sabittir) denilir (Öyle ise insan cemaddır) diye netice verir. Bu delil ise bir mügalata olup onunla müddeanın nakzı olan (İnsan cemad değildir) kazıyyesi üzerine dahi istidlal olunabilir.

Şöyle ki (Vücut ve ademi insanın cemad olmamasını istilzam eden şeyin ya vücudu veya ademi sabit olacak insanın cemad olması lazım gelir. Mukaddim ise haktır. Öyle ise tali dahi onun gibidir. Yani insan cemad değildir) denilir. Ve delillerin ikisi dahi kıyas-ı istisnai müstakîm ve cüz-i mükerrerleri müttehid olduğundan muaraza bi'l-kalb olur. Bu mügalatanın hali şu vecihledir ki ol şeyin madum olduğunu ihtiyar ile şartıyyenin mülazimesini men eyleriz. Şöyle ki mügalata sahibinin iddia ettiği gibi matlubu istilzam etmek sıfatıyla mukayyed olan şeyin kendi madum olup da bu istilzam sıfatı baki kalsa gerçekten mülazime tamam olurdu. Bu ise memnudur. Caiz ki o şey ile beraber sıfatı olan istilzam dahi müntefi ola yahut kendi bâki olup da bu sıfatı müntefi ola. Çünkü bir mukayyidin intifası hem kendisinin hem de kaydının intifasıyla olabildiği gibi yalnız kaydının intifasıyla da olabilir. Mesela bir odada siyah cübbe yoktur denildiğinde o odada hiç cübbe bulunmamak ihtimal olduğu gibi siyah renkli cübbe bulunmayıp da başka renkli cübbe bulunmak ihtimali dahi vardır. Hâlbuki bu iki surette dahi şartıyyenin mülazimesi tamam olmaz.

Muaraza muallilin davasını iptal ile deliline mukabeleden ibarettir. Ancak muaraza bi'l-kalbde nakz manası vardır. Zira bir delil sahih-i nakizîn üzerine kaim olmaz. Bu cihetle muaraza bi'l-kalb delili nakz yolunda dahi takrir olunabilir.

Şöyle ki yukarıda geçtiği gibi bu delil senin müddeana dalalet eder ise de benim indimde dahi onu nefiy eder şey vardır o da biaynihi bu delildir yolunda takrir olunursa muaraza bi'l-kalb olur. Ve eğer bu delil

⁴⁸ Donmuş, katı cisim

⁴⁹ Her halükârda

sahih değildir zira bu delil müddeanın nakzında dahi cari olup hükm-i müddeaya ise muhtelifdir diye takrir olunur ise nakz kabilinden olur.

Mukaddimedede beyan olunduğu üzere nakız gibi muaraza dahi müstedil olur. Ve bu halde muallil dahi sail ve men ve nakz ve muaraza vazifeleri ona intikal etmiş olur. Bu cihetle muaraza delilinin bir mukaddimesini men yahut ol delili bir şahit ile nakz edebilir. Ama muarazaya muaraza müfid olmaz. Zira muarazın delili muallilin evvel ki deliline muarız olduğu ki getireceği ikinci delile dahi muarız olur. Bu cihetle muallilin davası sabit olmaz. Binaaleyh muaraza deliline ya men ile ya nakz ile taarruz etmek lazım gelir. Meğer ki muallilin ikinci delili muarazın indinde müselleme yahut men-i zımniyyey-i müştemil olarak muaraza delilinin vech-i ihtilali (karışık yönü) ondan müstefâd ola, o halde muarazaya karşı muaraza faydalı olabilir.

Temrin

Ehli Sünnet indinde sıfat-ı ezeliyye-i ilahiyyeden biri de kelamdır. Mutezile ise bunu inkar ile 'kelamullah mahluktur' derler. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'de (و كلم الله مسى تكليما) yani 'Allah Teala Hz. Musa as.'a hakikaten söyledi' diye buyurulmuştur.

İşte Ehli Sünnet bu ayet-i kerime ile istidlal edip derler ki (Kelam yani söylemek Kur'an-ı Kerim'de Cenab-ı Hakk'a müsneddir. Ve her şey ki Kur'an-ı Kerim'de ona müsned ola sıfat-ı ezeliyedir. Öyle ise kelam dahi sıfat-ı ezeliyedir. Yani Cenab-ı Hakk onunla hakikate muttasıftır.) Mutezile tarafından bu delile üç şekilde itiraz edilir ve her birine Ehli Sünnet tarafından bir vecihle cevap verilir.

Şöyle ki evvelen Mutezile tarafından ol ayet-i kerimede kelamın Cenab-ı Hakk'a müsned olduğu müselleme değildir. Caiz ki kelam burada mecazen sözü halk etmek manasına ola diye delilin küçük önermesi men olunur. Ehli Sünnet tarafından dahi kelam eğer Cenab-ı Hakk'a müsned olmasa asıl olan manay-ı hakikiden bila karine-i mania udûl (dönmek) olmak lazım gelir. Bu ise caiz değildir. Öyle ise kelamın hakikaten Cenab-ı Hakk'a müsned olduğu sabit olur diye mukaddime-i memnua' ispat kılınır.

Saniyen Mutezile tarafından Kur'an-ı Kerim'de halk dahi Cenab-ı Hakk'a isnat olunmakla bu delil onda da cari olup halk ise bir emre izafi olarak sıfat-ı ezeliyye olduğundan hükm-i müddeaya mütehalliftir diye delil-i mezkur nakz olunur.

Ve Ehli sünnet tarafından caiz ki halk yani tekvin dahi hayat, ilim, kudret, irade, semî', basar, kelim gibi bir sıfat-ı ezeliye olup da taallukatı hadis ve emr-i izafi ola diye hükm-i müddeanın tehallüfü men edilir.

Salisen Mutezile tarafından kelim-ı haruf-ı hadiseden mürekkeptir. Ve her şey ki bunlardan mürekkep ola hadistir. Ve hiçbir hadis sıfat-ı ezeliye değildir. Öyle ise kelim dahi sıfat-ı ezeliye değildir diye muaraza edilir. Ve Ehli Sünnet tarafından bu vecihle cevap veriliyor ki huruftan mürekkep olan ancak kelim-ı lafzi olup bunun hadis olduğuna dahi münazaa yoktur. Fakat bizim muradımız kelim-ı nefsi-i ilahiye olup bu ise harflerden mürekkep değildir. Bunun üzerine kelimden murad eğer kelim-ı nefsi ise muaraza delilinin küçüğü memnudur. Ve eğer kelim-ı lafzi ise muaraza delilinin takribi memnudur denilir.

Fezleke

Bir kazıyyeyi men etmek o kazıyyenin butlanını ifade etmez. Fakat hafasını ifade eder. Mukaddimesi hafi olan delil ise malumu's-sübut değil demektir. Sübutu malum olmayan şey ile dahi başka şey sabit olmaz. Bir şeyi nakz onu iptal demektir. Öyle ise bir delili nakz dahi ol delilin butlanını ifade eder. Lakin delilin butlanından davanın butlanı lazım gelmez. Zira delil davanın melzumudur. Lazımın melzumundan daha umum olması caizdir. Bu cihetle melzumun ortadan kalkması lazımın yok olmasını gerektirmez. Nihayet ol dava bu delil ile sabit olmaz ama diğer delili olabilir. Buna binaen men' ve nakzın müteallıklarında eserleri çelişik ise de davada eserleri birleşiktir.

Muarazanın hükmü musakıttır. Yani deliller mütearız ve mütesakit olur ve dava delilsiz kalır. Velhasıl mualellin davası sabit olmamış olur. Şu hale nazaran üç görevin hep mercii bir olur ki muallelin davası sabit değil demektir.

Davaya taarruz, deliline taarruzdan daha kuvvetli olduğuna binaen itirazatın daha şiddetlisi muaraza ve ondan sonra da nakzdır. Ve men' eğer ki itirazatın en zayıfıdır. Fakat daha makbul olanıdır. Ve doğruyu ortaya çıkarmada diğerlerinden ziyade onun dahli vardır. Zira onda muallel mukaddime-i memnuayı ispata mecbur olur. İspatta bulunanın davasının hak olduğu zahir olur. Ama nakz ve muaraza da muallel sail olmakla üç görevden dilediğini ihtiyar edebilir. Hâlbuki ya men veya muaraza yoluna gider ise kendi davasının hak olduğu hakkıyla zahir olmaz ve davasını şüpheden kurtarmak için hasmının delilini nakz etmesi lazım gelir.

Faide

Kıyas gerek müfred olsun gerek mürekkep olsun bazen muhtasar kılmak için bazı mukaddimeler atlanır. Ve kıyasın mezkur olan mukaddimesi matlubun mevzusunu müstemil ise küçük olup büyüğü matvidir⁵⁰. Ve eğer matlubun mahmülünü müstemil ise kübra olup suğrayı matvidir. Ve matlubun hiçbir tarafını müstemil değil ise bakılır. Eğer basit olarak matlubu müntic olursa kıyas-ı müfred-i istisnaiyedir. Aksi halde kıyas-ı mürekkeptir. Mesela (Gündüz mevcuttur. Zira güneş doğmuştur) denildiğinde güneş doğmuştur mukaddimesi matlubun hiçbir tarafını müstemil değildir, fakat basit olarak matlubu müntic olmakla kıyas-ı istisnai olur. Şöyle ki (Zira her ne zaman güneş doğmuş olursa gündüz mevcuttur. Hâlbuki güneş doğmuştur. Öyle ise gündüz mevcuttur) diye takrir olunur. Ve (Alemin bir müessiri vardır, zira her mütegayyir hadistir) denildiğinde mezkur olan (Her mütegayyir hadistir) mukaddimesi matlubun bir tarafını müstemil değildir. Ve basit olarak matlubu müntic olmaz. Binaen aleyh kıyas-ı mürekkeptir. Şöyle ki (Alem mütegayyirdir ve her mütegayyir hadistir. Ve her hadisin bir müessiri vardır. Öyle ise alemin bir müessiri vardır) diye takrir olunur.

DÖRDÜNCÜ BAB

Tasavvurat hakkında olup iki faslı müstemildir

Birinci Fasıl

(Tarif beyanındadır)

Tarif bir şeyin zihinde tasvirde ibaret olmakla ona men ve muaraza taalluk etmez. Fakat şartlarını müstecma' değildir. Yahut fesadı müstelzimdir diye nakz olunabilir. Bu cihetle tarife itiraz eden müstedil ona cevap veren mani' olur.

Nitekim bu tarif ya efradını cami ya ağıyarını mani değildir. Ve yahut devri veya teselsülü müstelzimdir diye nakz olunur. Tarif sahibi tarafından dahi men ile mukabele edilir. Şöyle ki (Bu tarif sahih değildir. Zira efradını cami değildir. Ve her tarif ki efradını cami olmaya sahih değildir. Öyle ise bu tarif sahih değildir) denilir. Ve tariflerde madde-i nakz-ı mütehakkık yani aynı zamanda muhakkık olmak lazım geldiğinden küçük önermenin ispatı lazım gelir. Binaenaleyh (Zira bu tarif filan şeye şamil olmayıp muarref ise ona sadıktır. Ve her tarif ki hal ve

⁵⁰ Kıvrılmış, bükülmüş, kıvrılarak toplanmış, bir şeyin içine sarılmış, devşirilmiş, sarılı

şanı böyle ola efradını cami değildir. Öyle ise bu tarif de efradını cami değildir) diye küçük önerme ispat olunur. Fakat bu delilin küçük önermesi iki mukaddimeyi içermektedir ki biri tarifin o şeye şamil olmaması ve diğeri muarrefin ona sadık olmasıdır. Tarif sahibi işte bu iki mukaddime-i zımniyyeden birini men edebilir. Şöyle ki tarifin filan kelimesinden murad budur. Binaenaleyh tarifin ol şeye şamil olmadığı müselleme değildir. Yahut muarreften murad budur. Bu cihetle ol şeye sadık olduğu memnudur diyebilir ve keza (Bu tarif filan şeye şamil olup muarref ise ona sadık değildir ve her tarif ki böyle ola ağıyarını mani değildir ve her tarif ki ağıyarını mani olmaya sahip değildir. Öyle ise bu tarif sahih değildir) denilir. Ve yukarıda geçtiği gibi küçük önermenin iki mukaddime-i zımniyyesinden biri men olduğunda tariftan yahut muarreften murad şudur diye tahrir-i murad ile cevap verilir. Aynı şekilde (Bu tarif devri veya teselsülü müstelzimdir ve her tarif ki hali böyle ola sahih değildir. Öyle ise bu tarif sahih değildir) denilir. Tarif sahibi tarafından dahi devri veya teselsülü müstelzim olduğu müselleme değildir diye küçük önerme men olunabilir.

Yahut caiz ki devr-i me'î yahut umur-ı itibariye de teselsül ola devr-i me'î ve teselsül itibari ise muhal deyip büyük önerme dahi men olunabilir.

İkinci Fasıl

(Taksim beyanındadır)

Taksim bir çeşit tariftir. Binaenaleyh taksimlere dahi men ve muaraza taalluk etmez. Fakat şartlarını müstecma' değildir diye nakz olunabilir. Bu cihetle taksime itiraz eden müstedil ve ona cevap veren mani olur. Taksim iki çeşittir. Birinci çeşit küllün cüzlerine tahlil ve taksimidir. Nitekim oda dört duvar ve bir çatıdır. Ve her cisim toprak ve su ve hava ve ateşten mürekkeptir. Ve limonata biraz limon suyu ve bir miktar şeker ile normal sudan ibarettir, denildiği gibi taksim bu çeşidinde mukasem olan kül, cüzlerin tamamından ibaret olmasıyla her kısmın mukaseme mübâyen olması emr-i zaruridir. İkinci tür küllinin cüziyyatına taksimidir. Nitekim hayvan ya hayvan-ı nâtıktır ya da hayvan-ı gayr-ı nâtıktır ve unsur ya toprak ya su veya hava veya ateşten denildiği gibi.

Taksim bu çeşidinde mukasemin her kısmına nisbetle taşıma vasfına göre mutlaka daha genel olması şarttır. Kısımlardan birisi mukasemin aynı yahut mübayeni olmaz ise taksim batıl olur. Nitekim

insan ya beşerdir ve ya farisidir, yahut insan ya beşerdir yahut zencidir, ve yahut insan rumidir veya farisidir denilse üç şekilde de taksim batıl olur. Ve bir de taksim kısımlarını kuşatması şarttır. Yani mukasemin kaffe-i müctemilatı kısımlarında münderic olarak hariçte hiçbir kısım kalmamalıdır. Ve aksi halde taksim nakz olunur. Şöyle ki (Bu taksim kısımlarında filan şey dahil olmayıp mukasem ise ona şamildir ve her taksim ki böyle ola kısımlarını kuşatmaz ve her taksim kısımlarını kuşatmaz ise batıldır. Öyle ise bu taksim de batıldır) denilir. Ve taksim eden tarafından dahi o şeyin kısımlarında hariç yahut mukasemin ona şamil olduğu men edilebilir. Ancak taksimlerde aranılan hasr iki kısımdır. Yani akli ve istikrai'dir. Hasr-ı akli nefiy ile ispat arasında mütereddit ve mukasem aklen aksamında münhasır olur. İşte buna taksim-i akli denilir ki aklın bir kısım-ı diğer tecviz etmesiyle nakz edilmiş olur. Hayvanın natik ile gayr-ı natika taksimi gibi ki hayvan ya natiktir ya değildir deyip nefiy ile ispat arasında mütereddit olarak hayvanın aklen başka bir kısmı bulunamaz. Adedin zevc ile ferde taksimi de bu kabildendir. Zira zevcin manası fert olmayan adet ve ferdin manası zevc olmayan adet demek olduğundan nefiy ile ispat arasında mütereddit ve adet aklen bu iki kısımda münhasır olur ama hasr-ı istikraiyede aklen inhisar aranmayıp mukasemin aksamında inhisarına ancak istikra ve tettebbu ile hüküm olunur. İşte buna taksim-i istikrai denilir ki bunda madde-i nakz-ı mütehakkık olmak lazım gelir.

Yukarıda geçtiği üzere unsurun dörde taksimi gibi ki aklın dörtten fazlasını tecviz etmesiyle bu taksim batıl olmaz. Bunu nakz için beşinci unsuru bulup meydana koymak lazım gelir.

Hatime

(Münazara adabı beyanındadır)

Meclîsi-i münazarada bulunan kişi insanları sıkacak şekilde sözü fazla uzatmamalıdır. Lakin mananın anlaşılmasına hanel verecek kadar sözü muhtasar hale getirmekten içtinap etmelidir. Hele mananın anlaşılmasında tereddüdü câlip olan lafız-ı mücmel ve teassür-i fehî mucip olan garib lafızları kullanmaktan kaçınmak lazımdır.

Münazır hasmının meramını anlamadığı halde kelimasını tekrar ettirebilir. Ama meramını anlamadan kelamına müdahale etmek caiz değildir.

Maksatta yani doğrunun otaya çıkarmada medhali olmayan şeylere taarruz ile sadetten çıkmamalıdır. Aksi halde söze takılıp maksattan uzaklaşmış olur. Münazara sırasında gülmek ve çırpınmak ve hiddet ile sesi yükseltmek gibi haller münazırîne yakışmaz. Bunun gibi uygunsuz davranışlar ile ancak cahiller kendi cehaletlerini örtmek isterler. Hâlbuki bu vecihle cehaletlerini meydana koymuş olurlar. Meydan-ı mübahasede kişi hasmını hakir görmemelidir. Aksine kayıtsızlık ile kendisinden zayıf sözler sudur edip de zayıf hasmın malub olmasına sebep olabilir. el-Hasıl sözü dikkat ve basiret ile söylemeli ve hasmının sözünü kemâl-i teennî ile dinlemeli ve meramını layıkıyla anlamalı ve ondan sonra mukabeleye kıyam etmelidir.

Hasmının sözünü yarı yerde kesmek hıf-i edeptir. Hele iki kişi münazara ederken bir üçüncü şahıs onların sözünü kesip de bahse girişmek pek uygunsuz ve pek yakışsız bir muameledir. Fakat insanın fıtratı gereği aceleci ve hırslı olduğundan çok defa hırsını yenemeyip anlamaksızın bu tür hatalarda bulunur.

Bunun üzerine münazara için tahsis edilmiş olan meclislere başkalık yapmak önemli işlerdendir. Reislerin hüsn-ü idareye muvaffak olamamalarından dolayı bu meclisler acayip ve garip kargaşalıklara uğrayıp da müzakere ve mübahaselerden bir netice hasıl edilemediği çok kez müşahede olunmuştur. Her mecliste müzakerenin disiplin ve intizam altında cereyanı ise yerine getirilmesi gereken zorunlu işlerdendir. Bu sözlerimiz hep ehli ve erbab-ı münazaraya göredir. Münazara adabı ve kurallarını bilmeyenler ile mübahase beyhude yorgunluktur. Ehli ve erbabıyla münazara olunmalı, ashab-ı cedel ile hüsn-ü cidal üzere bulunmalıdır, hasmın mugalatasından gayretle sakınmalıdır.

Muhakkak ki Allah en doğrusunu bilir ve Sedat'a ilham veren O'dur.

